

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİLDEN YAPILAN “ARAÇ-GEREÇ ADLARI”

Selma Gülsevin*

Bu makalede, Türkiye Türkçesinde fiilden yapılan araç-gereç adlarını incelemeye çalıştık. Amacımız, dilimizde fiilden yapılan araç-gereç adlarında kullandığımız ekleri tespit edip, bu eklerin hangi tür fiillere gelebildiklerini belirlemektir. Bu yüzden, dil devrimimizden sonra türettiğimiz kelimeleri çalışmamıza alırken, yanlış türetilme ihtimalleri düşünülerek, daha dikkatli davranıldı. Bu aşamada, karşımıza şu soru/sorunlar çıkmaktadır:

1. “Araç-gereç adları” nedir? Hangi adları “araç-gereç adları” olarak ele almalıyız?

Dilciler tarafından, hangi adların “araç-gereç adı” olduğu konusunda bir fikir ve tutum birliği görülmemektedir. Örnek olarak, ‘y a t a k’ kelimesi bir yayında “araç-gereç adı”¹, bir başka yayında “mekan adı”² olarak verilmiştir. Bunun sebebi, “araç-gereç adı”nın net bir tanımının da verilemiyor olmasıdır.

Bergamalı Kadri, “Ma’lum-ı İsm-i Alet” başlığında şunları söyler:

*“bilecek alet müfred
bilecek aletler tesniye ve cem’*

İsm-i alet terkib-i izâfîdür izâfet-i beyânîyye ile. Alet ol nesneye dirler ki anuñ sebebiyle fâ’il fi’lini vücuda getüre, yâhud fâ’il fi’lini mef’ule ulaşdura. Meselâ

* Öğr.Grv., Afyon Kocatepe Üniversitesi Uşak Eğitim Fakültesi

¹ Zülfikar, Hamza, **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 1991, s.54.

² Banguoğlu, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 1995, s.231.

ayak gibi ve kalem gibi; ayak bir nesnedür ki bunun sebebiyle kişi yürimesin vücuda getüre; ve dahi kalem bir nesnedür ki bunun sebebiyle kişi yazmasın kitâba ulaşıdura. Kezâlik -ecek bunda ism-i mevsufdur. Takdir-i kelâm âlet öyle âlet ki anuñ sebebiyle kişi (a)bilür dimekdür; bu makuleye mâ-sadak 'aklo lur, kitâb olur, hoca olur, sâyirleri de bunı kıyâs eyle. ... alâmeti oldur ki, âlet lafzına (a)bilecek lafzını yâhud bunun mislini zammı iderüz. Eger kova ki anuñ ile su çekerler diseler bu ma'nâ hakikat ism-i âlete râci olur. Eger (a)bilecek lafzına âletüñ mâ-sadakı munzamm olsa bunun gibilere girü ism-i âlet dirüz; yürüyecek ayak kabı gibi, yazacak kalem gibi, dahi bunlara beñzer ne var ise."¹

F. Kadri Timurtaş, Osmanlı Türkçesinin gramerini işlediği eserinde, Arapçadaki İsm-i Alet konusunda şunları verir²:

"İSM-İ ALET

Alet ve edevat ismi olan kelimelerdir. Fiilin tesirini mefulüne (nesnesine) eriştirmeğe vasıta olan kelimelere denir. ism-i âlet (nom d'instrument), ism-i mefuler gibi, yalnız geçişli masdarlardan yapılabilir, geçişsizlerden gelmez. Câmîd isimlerden de ism-i âlet yapılabilir. Bu takdirde o nesnenin kalıbını, zarfını ifade eder. İsm-i âletin üç vezni vardır: mif'al, mif'âl ve mif'ale. Osmanlıcada ilk ikisi daha çok kullanılır."

2. İncelenecek kelimeler, hangi sözlük veya metinlerden alınabilir?

Son yıllara ait sözlükler ve edebi eserler, yeni türettiğimiz kelimeleri de içine aldığı için, bunlara dayanmak elbette metod açısından yanlışlıklara yol açabilir. Bu yüzden biz, temel olarak Kamus-ı Türki'yi aldık. Ayrıca, duru Türkçe örnekleri olan birkaç edebî eseri de inceledik³.

¹ Begmalı Kadri (Yayınlayan Besim Atalay), *Müesiret-ül-Ulum*, İstanbul 1946, s.44-45 (orijinal metinde s.66-67)

² Timurtaş, F. Kadri, *Türkiye Türkçesi Araştırmaları III: Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul 1991, s.202-208

³ Kelimeleri aldığımız eserler ve kısaltmaları şunlardır:

B.Ş.	Beş Şehir	: Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir ,
İ.R.	İbiş'in Rüyası	: Tarik Buğra, İbiş'in Rüyası,
K.T.	Kamus-ı Türki	: Şemsettin Sami, Kamus-ı Türki,
Mrb.	Mürebbiye	: Hüseyin rahmi Gürpınar, Mürebbiye,
Ö.S.	Ömer Seyfettin	: Ömer Seyfettin'in Seçme Hikayeleri II,
S.S.	Son Sığınak	: Reşat Nuri Güntekin, Son Sığınak,

Makalede, öncelikle, belirleyebildiğimiz araç-gereç yapan ekleri ve örneklerini sınıflandırarak vereceğiz. SONUÇ bölümünde ise, bu eklerin hangi tür fiillere, hangi şartlarda gelebildiğini, çeşitli tasnifler yardımı ile yorumlamaya çalışacağız.

- (y) A

eğ-e : Maden, ağaç vb. şeyleri yontmaya yarayan ince dişli alet, törpü (K.T.)

- (y) A c A k

aç-acak : 1. Açmaya yarayan araç. 2. Anahtar. (T.S.)

çek-ecek : Ayakkabıyı kolaylıkla giyebilmek için kullanılan ve üzerinde topuk kaydırılan oluk biçiminde araç, kerata. (T.S.)

- A ğ A n

yat-ağan : Yaralayıcı silahlardan pek uzun bıçak (K.T.)

- A m

tut-am : 1. Tutacak yer, kulp, kabza (K.T.)

- A m A K

tut-amak : 1. Tutulan yol, meslek, hal ve tavırda düzenlilik. 2. Tutacak kulp, sap (K.T.)

-(y) A n¹

döğ-en : Harmanda ekini döğmeye yarayan altında çakmak taşları bulunan ve önüne koşulan hayvanla çekilen alet. (K.T.)

kap-an : İçindeki yeme yaklaşan hayvanı tutan tuzak. (K.T.), (Mrb.69)

T.S. Türkçe Sözlük : Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara
Yb. Yaban : Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yaban,
Y.G. Yeşil Gece : Reşat Nuri Güntekin, Yeşil Gece,

¹ Geniş zaman sıfat-fiil eki olan -(y)An, kalıcı isimler yapmakta da oldukça işlektir.

kalk-an : Eski savaşlarda ok ve kılıca karşı öne tutulup korumaya yarayan koruyucu alet. (K.T.)

- A r A K

tut-arak : Ateş tutuşturmaya yarayan kav, çıra, kibrit vb. tutuşturuk. (K.T.)

- c A

boğ-ça : 1. Dört köşesi bir yere gelip bağlanmak üzere eşya srmaya yarayan dört köşeli kumaş. 2. Böyle bir kumaşa sarılan hediyelik kumaş. (K.T.)

- c A K

kap-çak : 1. Kale kuşatmasında duvara takılan büyük çengel. 2. Tulumbacı çengeli. (K.T.)¹

salın-cak : 1. Eğlence veya cimnastik maksadıyla sallanmak üzere bir ağaca veya hususi dikilmiş direklere asılı duran filika şeklinde tahta. 2. Küçük çocukları uyutmak için beşik yerine kullanılan ve odanın iki duvarına mihlanmış halkalara ipe asılı yatak. 3. Yine bu şekilde ve çoklukla iptan yapılmış ağ halinde, büyükler için eğlenceli yatak, hamak. (K.T.)²

- C I K

ur-çuk : 1. Vurulan, kurulan şey. 2. Ebe örekesi. (K.T.)

- c I n

¹ Kelimenin *kap - a c a k* 'tan gelme ihtimali yüksektir.

² *salıncak* kelimesinin *salın-cak* şeklinde ayrılmasıpek tatmin edici olmamaktadır. Bu kelime, şu iki tarzda da ayrılabilir: 1. *salın-acak* : Burada, *salın-* fiiline - (y)AcAk sıfat-filil eki getirilmiştir. 2. *salın-gaç* > *salıncak* : Burada bir göçüşme (metathese) olmuştur. Özellikle, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki şekiller, bu göçüşme olayını doğrular gibi görülmektedir. Derleme Sözlüğü'nde şunlar bulunur: *salıngaç, sallangaç, sallancık, sallançah, sallangeç, sallanğıç, sallanğaç, sallankaç*. Tahsin Bongoğlu da bu keilmeyi *salın-gaç* şeklinde, -Gaç eki ile türemiş olarak vermektedir. (a.g.e. s.239)

ör-cin : ip merdiven (K.T.)

- (A) ç

dik-eç : Bağ çubuğu için delik açmaya yarayan demir. (T.S)

tıka-ç . 1. Şişe vb.nin ağzını tıkamakta kullanılan nezden ve ağaçtan tıpa. 2. Eskiden işkence aletlerinden olarak suçluların ağızlarına tıkadıkları şey. (K.T.)

tut-aç : Tutacak şey. 2. Laboratuvar maşası. (T.S.)

- DI¹

düğ-dü . 1. Vurmaya ve döğmeye yarayan tokmak veya çekiç. 2. Keser ve balta gibi kesici aletlerin arkalarındaki tokmak. (K.T.)

saklan-tı : Kılıf, mahfaza. (K.T.)

sm-dı : Büyük makas, terzi makası. (K.T.)²

- ğ³

ba-ğ : 1. Saran şey, sargı. 2. Bohça, uçları bağlanmak sureti ile bir şeyi kaplayan şey (K.T.), (S.S.124)

¹ Aslında geçmiş zaman sıfat-fiili olup "görülen geçmiş zaman" çekimimizi de sağlayan bu ek, müstakil bir çok kalıcı kelime de türetmiştir (*d e d i k o d u , m i r a s y e d i , t ü r e d i*, gibi).

² *sındı* kelimesi, *si-n-di* şeklinde, *si-* fiilinin dönüşlü veya edilgen (-n-) çatısı üzerine *-di* ekinin getirilmesi ile türetilmiş olarak düşünülelmektedir. Ancak, *si-* 'kırmak, kesmek, bozmak' fiilinin dönüşlü/edilgen anlamı 'kırılmak, kesilmek, bozulmak'tır. 'Makas' anlamındaki 'sındı' kelimesininin 'kırılmak, kesilmek' gibi bir dönüşlü veya edilgen yapıdaki fiilden gelmiş olmasını izah etmek oldukça güçtür. Burada, iki ayrı alternatif düşünülebilir: 1. *si-n-di* : *si-* fiili üzerine gelen *-n-* eki, kökü dönüşlü/edilgen çatı haline getirmemiş, sadece "pekiştirme" yapmış olabilir. 2. *si-ndi* : Kelime *si-* fiiline *-ndi* birleşik eki getirilerek türetilmiş olabilir. Bu tür birleşik eklere en güzel örnek, yine araç-gereç adı türeten *-ngiç* eki verilebilir. **Patlangıç** örneğinde de kelimeyi **patla-ngiç** olarak bölebiliyoruz. **patla-n-giç** tarzında dönüşlü çatı üzerine getirilen *-giç* eki olarak vermiyoruz. Zaten *patlan-* diye bir fiilin tek başına yaşamıyor olması da kelimeyi **patla-ngiç** şeklinde düşünmemizi destekliyor.

³ *-(I)G* eki, çok heceli kelimelerin sonunda erimiş ve kaybolmuştur (*boda-g > boya*, gibi). Ünlü ile biten tek heceli *ba-* 'bağlamak' fiilinden sonra geldiği örnekte ise, erimemiş ve korunmuştur.

- G A

süpür-ge : Ortalık süpürecek alet. (İ.R.33), (Mrb.34), (S.S.64), (K.T.)

- G A ç

dayan-gaç : Oturulan yerde dayanmaya yarayan kısa değnek. (K.T.)
kıs-kaç : Açılıp kapanan eğreti merdiven. (K.T.)
süz-geç : 1. Sıvıları geçirip tortularını ve posasını tutmaya yarayan çeşitleri olan delikli kap. 2. İçine yabancı maddeler girmemesi için tulumba vb. borularının uçlarına takılan borunun çapının iki katı alet (K.T.)¹
üz-geç : Çekilip alınan ip merdiven. (K.T.)
yasdan-gaç : Dayanacak şey, yastık vb. (K.T.)

- G A n

yüli-ge : Ustura. (K.T.)

- G I

as-ki : Pantolonu omuzdan tutmaya yarayan bağ. (K.T.)
at-ki : 1. Dokumada arışın üstüne gelen ve mekiğe atılan argaç teli. 2. Ekin demetlerini yükseğe atmaya yarayan büyük yaba. (K.T.)
bas-ki : Kalıp, damga. (K.T.)
bıç-ki : Testerenin büyüğü, tahta kesmek için kullanılan dişli alet. (K.T.)
bile-ği : Kesici aletleri bilemeye yarayan alet. (K.T.)
bur-gu : 1. Dönerek tahta delmeye yarayan alet. 2. Tıpa vb. çıkarmaya yarayan ve yine döndürülerek kullanılan alet. (İ.R.249), (K.T.)
çal-ğı : Saz, müzik aleti. (İ.R.6), (Mrb.82), (S.S.40), (K.T.), (Y.G.35)
ger-ği : Gerecek alet. (K.T.)
iç-ki : Marangoz aletlerinden biri. (K.T.)
kes-ği : 1. Dal kesmekte kullanılan küçük balta. 2. Sac ve demir kesmeye yarayan düz ve yassı ağızlı çelik kalem. (K.T.)

¹ Tahsin Banguoğlu, **-GAç** eki ile **-GIç** ekinin alternans olarak kullanılabilirdiğine işaret etmiştir. **süz-geç** kelimesini verirken "Bunlardan kimisinin **-güç** eki ile yapılmış **değişik**leri veya **benzerleri** de vardır. (**süz-geç/süz-güç**; **silgeç/silgiç**; **yülgeç/yülgüç** gibi)" demektedir. (a.g.e. s.239)

sar-gı : 1. Vücutun bir tarafını sarmaya ve bir yere bağlamaya yarayan bez vb. 2. Yara, kırık, çıkık bağlamak için kesilmiş uzun bez (S.S.153), (K.T.), (Yb.64), (Y.G.152)

ser-gi : Serilen ve yayılan şey, yaygı, minder (K.T.)

sil-gi : Silecek şey, bez, yemeni vb. (K.T.)

sür-gü : 1. Sapan sürüldükten sonra toprağı düzeltip kerpiçlerini kırmak için sürülen silindir biçiminde kütük, taş vb. 2. Kapıyı içten kuvvetlice kapamak için arkasına sürülen demir veya ağaç. 3. Şoseyi veya çimento, horasan harcı döşeli yerleri bastırmak için gezdirilen taş veya demir ağır silindir. 4. Sıvayı bastırıp düzeltmeye yarayan malanın büyüğü. (K.T.)

süz-gü : İnce süzgeç. Sıvıları ve suya atılmış sebzelerin suyunu süzmeye yarayan ufak delikli kap. (K.T.)

yay-gı : Yere yayılan ve serilen şey, kuru tahta veya taşa basmamak için veya ortalık temiz kalmak için geçici olarak döşenen bez, kilim vb. (K.T.)

- G I ç

*ülgüç*¹ : Traş aleti, ustura. (K.T.)

-(y) I

kırk-ı : Koyun vb. hayvanların yapağısını kırmaya yarayan büyük makas, sındı. (K.T.)

ölç-ü : Ölçecek alet. (K.T.)

ör-ü : Duvar, set, bölme, bir şeyin etrafını çevreleyen ve sınırını ayıran şey (K.T.)

ört-ü : 1. Örtmek için kullanılan şey. 2. yapılarda çatı, dam. (İ.R.157), (Mrb.11), (Ö.S.22), (S.S.155), (Yb.33), (Y.G.105),

-(y) I c I

kes-ici : Kesme işinde kullanılan alet. (K.T.)

yar-ıcı : Yaran, kesip parçalayan veya açan. (K.T.)

- I ç¹

¹ *ülgüç* < *yüli-güç*. (*yüli-* 'traş etmek')

- çek-iç* : Bir tarafı düz olup vurup çakmaya yarayan, diğer tarafı ise çatal şeklinde olup çivi çekmek vb. işler için kullanılan alet. (K.T.)
- düğ-üç* < *döğ-üç* : Soğuk su ile sabunsuz olarak yıkanan çamaşırı döğdükleri tokmak, çamaşır tokmağı. (K.T.)
- eğ-iç* : Yemiş koparmak için ağaç dalını tutup eğmeye yarayan ucu eğri değnek, ağaçtan kanca. (K.T.)

- (y) I K

- dik-ik* : Bağın dallarını ve fidanlarını bağlamak için yere dikilen küçük destek, bağ heneği (K.T.)
- emzik* < *emiz-ik* : 1. Çocuğun ağızına alıp emdiği memenin tepesi. 2. Meme yerine çocuklara süt vermek için yapılmış, ağızı meme ucu şeklinde lastikli şişe, biberon. 3. Çocukların su içmesine yarayan küçük ibrik lülesi. (K.T.)
- fışkır-ık* : Suyu basınçla atıp püskürten alet, fışkiye, şırınga, fevvene. (K.T.)
- ışkır-ık* : Toprakta yapılmış su düdüğü. (K.T.)
- kay-ık* : Suyun üzerinde kayıp giden, kürek veya yelken ile yol alan, çeşitli cins ve büyüklükte olabilen küçük tekne. (K.T.)
- kaz-ık* : 1. Bir yere çakılmak üzere ucu kazılıp sivriltilmiş odun. 2. Suyun içinde veya bataklık ve çürük toprakta binaların temelini dayanak olmak üzere sıra ile yere sokulan direklerin her biri. 3. Eskiden idam için kullanılan şiş. (K.T.)
- sal-ık* : Ucu zincirli topuz. (K.T.)
- tutuştur-uk* : Ateş tutuşturmaya yarayan kav, kibrit vb. (K.T.)
- yap-ık* : 1. Atı yağmurdan korumak için örttükları büyük belleme. 2. Eskiden yeniçerilerin giydikleri kaput. (K.T.)
- yay-ık* : Yağ çıkarmak için içinde süt veya yoğurt döktükleri kap. (K.T.)

- I m

- giy-im* : Giyilen şeylerin tümü, giysi, giyecek (İ.R.8)

- (A) K²

¹ Tahsin Banguoğlu, *-gıç* ekinden geldiğini söyler: “-geç ekinin değiştiği bir -güç ekinden geldiğini ileri sürdüğümüz bir -ıç eki dilimizde bu önceliklere yakın anlatım-da kelimeler yapmış ve canlılığını az çok korumuştur.” a.g.e. s.247

² Türk dilinin fonetik gelişmelerinden dolayı farklı bazı ekler zamanla aynı şekillerde birleşmiştir. Eskiden *-(y)UK*, *-(A)K* ve *-GAK* şeklinde olan üç ayrı ek, günümüzde

- bıç-ak* : Hançerden küçük, çakıdan büyük kesici alet. (K.T.)
- daya-k* : 1. Dayanacak değnek, sopa. 2. Dövmek ve vurmak için kullanılan değnek ve sopa. 3.Kapı arasına veya başka bir şeye dayatılan destek.(K.T.)
- döşe-k* : 1. Yatak. 2. Gemi gövdesinde su basıncı, çarpma, karaya oturma ve benzeri durumlarda darbeleri karşılayabilecek yük ve makinelerin ağırlığına dayanabilecek dirençteki yapı gereci. (İ.R.219)
- ele-k* : Eleme aleti. (K.T.)
- kapa-k* : He türlü kabin üstünü örtmeye yarayan veya bir deliği kapamaya yarayan nesne (İ.R.226)
- kay-ak* : Kar veya su üzerinde kaymak için ayağa takılan araç. (T.S.)
- kaydır-ak* : Çocukların oturup kayarak eğlenmeleri için çocuk bahçelerinde bulundurulmuş oyun aracı. (T.S.)
- küre-k* : Yerde bulunan toprak, kum, gübre, kil vb.ni kazıyarak bir yerden alıp bir yere atmaya yarayan demir veya tahtadan yapılmış yassı ve uzun saplı alet. (K.T.)
- or-ak* : Tırpanın küçüğü. (K.T.)
- otur-ak* : Oda içinde abdest bozmak için kullanılan kap, lazımlık. (İ.R.57), (K.T.)
- ölç-ek* : Tahıl ölçmeye yarayan ölçü. (K.T.)
- tara-k* : Saç ve sakal kıllarını birbirinden ayıklayıp temizlemeye yarayan dişli alet. (K.T.)
- yala-k* : Hayvanların su vb. içtiği kap, tekne. (K.T.)
- yat-ak* : 1. Uyumak için yapılan döşek olup yere yayılan şilte veya şiltelerle üste alınan yorgan ve fanila gibi örtüden ve yüz yastığından oluşur. 2. Üzerinde yatak yapılan karyola. (B.Ş.113), (İ.R.54), (K.T.), (Mrb.15), (S.S.151), (Yb.204)

- m A¹

bağla-ma : Bozuk ve tanbura türünden telli çalgı. (K.T.), (Mrb.82)

sadece ortak ses "k"nin korunması ile devam etmektedir. Ünsüz ile biten fiillerde -(A)K ile -GAK eklerini, ünlü ile bitenlerde ise -(y)UK ile -(A)K eklerini birbirinden ayırabilmek her zaman kolay olmamaktadır. Pek çok çalışmada bu üç ayrı ekin birbirinden ayrıldığı, hatta bazılarında tek ek şeklinde verildiği görülür. Bizim burada -(A)K başlığı altında verdiğimiz, muhtemelen -(A)K ve -GAK ekleriyle türetilmiş kelimelerin günümüze ulaşmış şekilleridir.

¹ İşlek isim-fiil eki olan -mA, kalıcı isimler de yapmaktadır. Araç-gereç adı olarak da kelime türetmesi yaygındır.

- belle-me* : İnşaat iskelesinde ustaların basacağı kalasları bindirmek için dikme ve çeliklerle dik olarak yatar durumda çivilenen ağaçlara verilen ad(K.T.)
- bur-ma* : 1. Vidalı çivi, vida. 2. Musluk. (K.T.)
- çak-ma* : 1. Vurup çakmak biçiminde yapılmış kuyumcu isi. 2. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı. (K.T.)
- çek-me* : Masa, yazıhane, dolap gibi şeylerin dışarıya çekilerek açılan gözü, çekmece. (K.T.)
- çektir-me* : Kürekle yürütülen bir direkli odun vb. kayığı. (K.T.)
- çığırt-ma* : Ufak, dilsiz bir tür düdük, nefesli çalgı. (K.T.)
- dik-me* : (denizcilikte) Yük alıp vermek vb. manivela hizmetlerinde kullanılmak üzere ağaçtan kurulan ağırlık kaldırma makası, maçuna. (K.T.)
- döşe-me* : 1. Oda ve benzeri şeylerin zeminini kaplayan tahta vb. 2. Bir oda veya daireyi döşemek için kullanılan minder, yastık, kanepa vb. her türlü eşya. (K.T.)
- düğ-me* : Elbiseleri kavuşturmak için karşısındaki iliğe geçen madenden, kemikten vb. kıymetli şeylerden iplik veya kumaştan yapılan yuvarlak, yassı ve uzunca şekilli tutturmalık. (K.T.)
- gir-me* : Pencere ve kapı kanadının erkekli, dişili menteşesi. (K.T.)
- kaz-ma* : Toprağı kazmaya yarayan, sap geçecek deliği olan düz ve keskin bir demir biçimindeki alet. (K.T.)
- kes-me* : Teneke vb. kesmeye yarayan büyük makas. (K.T.)
- saç-ma* : 1. Küçük av için tüfeğe doldurulan küçük kurşun taneleri. 2. Etrafında ağırlık vermek için kurşun taneleri bağlanmış bulunan sofraya gibi daire şeklinde ağ. (K.T.), (S.S.52)
- sür-me* : Kapı kilidinin içeriden el ile sürülen demiri. (K.T.)
- sürüt-me* : 1. Denizin dibinde sürüklenerek balık, istiridye avlamaya ve düşmüş eşya almaya yarayan demir çerçeveye geçirilmiş bir çeşit ağ. 2. Deniz üstünde sürütülüp balık tutulan bir çeşit olta. (K.T.)
- uçurt-ma* : Çocukların ucuna ip bağlayarak rüzgar yardımıyla havaya uçurdukları oyuncak. (K.T.), (Mrb.128)

- m A c A

çek-mece : Çekilen gözleri olan küçük sandık veya dolap. 3. Bir gözlü ve dört ayaklı küçük yazıhane. (K.T.), (Yb.188)

- m A K¹

çak-mak : 1. Çakmak taşına vurulan, kıvılcım çıkararak kavı yakan çelik parçası. 2. Çakmaklı tüfeğin zembereği. (K.T.)

*tokmak*² : 1. Ağaçtan, vurmaya yarayan kalın başlı ve saplı alet. 2. Kapı kanadına asılı ve onu çekmeğe, kapıyı çalmaya yarayan demir halka. 3. Çamaşırı suyun içinde vurup temizlemeye yarayan önu kalın ve yassı odun. (K.T.)

- m a n

değir-men : 1. Su, yol, buhar, elektrik veya el ile döndürülerek içinde buğday vb.ni öğütmeye yarayan alet ve makina. 2. Elle döndürülerek kavrulmuş kahve, karabiber vb. maddeleri toz haline getirmeye yarayan alet. 3. Zeytin vb. ezip suyunu almaya yarayan makina. (K.T.)

- m I K

dola-mık : Bir çeşit avcı tuzağı, ağ. (K.T.)

- m I ş

dol-muş : 1. Doluncaya kadar iskelede duran ve dolduktan onra hareket eden ve belli bir ücret karşılığında yolcu taşıyan nöbet kayığı. (K.T.); 2. Teker teker yolcu alıp yola çıkan kayık, motor, otomobil gibi küçük taşıt (T.S.)

- (A) n A K

*değ-nek*³ : Yürürken dayanacak ince sopa, baston. (K.T.)

*duy-nak*⁴ : Duyma aleti. (K.T.)

- n g I ç⁵

¹ -mA isim-fîli kadar olmas bile, -mAk isim fîil eki de araç-gereç adı yapmıştır.

² *tokmak* < *tokı-mak* : *tokı-* 'vurmak'

³ Bu kelime eski metinlerde *değenek* olarak geçmektedir. Vurgusuz olan orta hecede ünlü düşmüştür.

⁴ *duynak* kelimesi de, *değnek* gibi, orta hece ünlüsü düşmüş olarak (*duy-anak*) düşünülmelidir.

⁵ *p a t l a n g ı ç* kelimesi gibi örnekleri, garamercilerimiz değişik yorumlamaktadırlar. *-gıç* eki ile türemiş kabul edenler, *patla-n-* şeklinde dönüşlü çatıya geldiğini söylemektedirler (Bkz. Hamza Zülfikar, a.g.e. s.88). Kimi gramercilerimiz ise bunu bir "birleşik ek" olarak kabul eder. Tahsin Banguoğlu, *-ingîç* adları olarak verdiği bu yapıyı şöyle izah eder: "Bu ek fiil tabanının -m-

- atlan-giç* : Derenein ortasına, basıp geçmek için konmuş atlama taşı. (K.T.)
bızlan-giç : Ucu çivili sopa. (K.T.)
dürtlen-giç : Hayvanları dürtmeye yarayan kısa üvendire. (K.T.)
patlan-giç : Kamıştan veya bükülmüş kağıttan tüfek gibi patlayan çocuk
oyuncağı. (K.T.)
pırlan-giç : Kamçilandığında öterek dönen fırıldak. (K.T.)

- p

- dola-p* : 1. Kuyudan su çıkarıp bahçeleri sulamaya yarayan döner, makina.
2. Her çeşit döner çark, çıkrık. 3. Duvarın içine oyulmuş veya
yapılmış rafli ve kanatlı eşya koymaya yarayan yer. 4. Harem ile
selamlık arasında eşya alıp vermeye yarayan döner dolap. 5.
Bedesten, çarşı içindeki dolaplar. 6. Kurulmakla veya kolu
çevrilmekle çalan çalgı kutusu. (K.T.)

-(V) r¹

- aç-ar* : Anahtar. (K.T.)
*altıpatla-r*² : Revolver denilen ardarda ateşlenebilen tabanca. (K.T.)
çalka-r : Pamuk kozasını temizlemeye yarayan kalburlu sepet, dolap,
çırçır(KT.)
göze-r : Büyük delikli deri kalbur, harman kalburu. (K.T.)
kay-ar : Hayvanın buz üzerinde yürümesini sağlayan çengelli nal. (K.T.)
kes-er : Kısa bir sopa geçirilmiş bir tarafı keskin diğer tarafı çekiç şeklinde
çelikten yapılmış dülger ve marangoz aleti. (K.T.)

- u g a n

- yat-ugan* : Kanun gibi kucağa yatırılan sazlara denir. (K.T.)

dönüşlü eki üzerine aygıt adı anlatımında -giç ekinin gelmesi ile açıklanabilir
(a.g.e. s.257)

¹ Aslında geniş zaman sıfat-fiilidir. Yaptığı kalıcı isimler arasında araç-gereç adları da bulunur.

² Sıfat-fiillerin bir görevi fiilleri geçici sıfatlar haline getirmek, diğer görevi ise kişi ekleri ile çekimlenerek "fiillerde zaman" çekimini sağlamaktır. **altıpatla-r** örneğinde ise, farklı bir kullanılıştan bahsetmek gerekir. Türkçede, sıfat-fiil kaynaklı olan zaman çekimi eklerimiz ile bazan (Osman Nedim Tuna'nın terimi ile) "cümle isimler" türetilebilmektedir. Cümle isimlerde, genellikle birden çok kelimenin birleşmesi de söz konusudur. İşte bu **altıpatla-r** kelimesi de, tıpkı **şipsevdi**, **kuşkonmaz** gibi bir "cümle isim" türetmesi kabul edilebilir.

- v a / v ı ¹

*okla-va*²: Hamur açmak için kullanılan çekme çubuk. (K.T.)

*yağla-vı*³: Pek büyük yağ tavası. (K.T.)

SONUÇ

Fiillerin geçişli-geçişsiz veya çatlı olması durumuna göre eklerin gelebilmesini şu tabloda gösterebiliriz.

	Geçişli	geçişsiz	çatlı
-(y)A	Eğce		
-(y)AcAk	açacak, çekecek		
-AğAn		yatağan	
-Am	tutam		
-AmAk	tutamak		
-(y)An	döğen, kapan	kalkan	
-AnAk	duynak	değnek	
-ArAk	tutarak		
-CA	boğça		
-CAk	kapçak		salıncak
-CIK	urçuk		
-CIn	örcin		
-(A)ç	dikeç, tikaç, tutaç,		
-DI	düğdü. (? sındı)		saklantı
-ğ	bağ		
-GA	süpürge		
-GAç	kıskaç, süzgeç, üzgeç		dayangaç, yasdangaç
-GAn	yülügen		
-GI	askı, atkı, baskı, bıçkı, bileği, burgu, çalgı, gergi, ıçkı, kesgi, sargı, sergi, silgi, sürgü, süzge, yaygı		
-GIç	ülgüç		
-(y)I	kırkı, ölçü, örtü,		
-(y)IeI	kesici, yarıcı		
-Iç	çekiç, düğüç, eğiç,		
-(y)Ik	dikik, emzik, kazık, salık, yayık, yapık	ışkırık, ışkırık, kayık	tutuşturuk
-Im	giyim		

¹ Fiillere gelen *-gu* ekinin, iki ayrı kelimedede iki farklı ünlü ile değişmiş hali bulunur. Aslında, g > v değişimi, Oğuz Türkçesinin özelliği olmayıp, Kıpçak Türkçesinin özelliğidir.

² *oklava* < *okla-gu*

³ *yağlavı* < *yağla-gu*

-(A)k	bıçak, dayak, döşek, elek, kapak, kürek, orak, ölçek, tarak, yalak	kayak, oturak, yatak	kaydırak
-mA	bağlama, belleme, burma, çakma, çekme, dikme, döşeme, düğme, kazma, kesme, saçma, sürme.	girme,	
-mAcA	çekmece		
-mAk	çakmak, tokmak,		
-mAn	değirmen		
-mlk	dolamık,		
-mlş		dolmuş	
-ngİç	atlangiç, bızlangiç, dürtlengiç, patlangiç.	pırlangiç	
-p	dolap		
-(V)r	açar, çalkar, gözer, keser,		
-ugan		kayar, altıpatlar	
-va /-vı	oklava / yağlavı	yatugan	

Görüldüğü gibi, araç-gereç adları, büyük çoğunlukla, geçişli fiillerden türetilmektedir. Geçişsiz fiile gelebilenler azdır. Çatı ekleri üzerine gelebilmeleri ise oldukça sınırlıdır.

Normalde, “geçişli” fiiller, ‘*nesne alan fiillerdir*’ şeklinde tanımlanır. ‘*Fiile neyi ve kimi soruları sorulduğunda belli olur*’ denir. Oysa, neyi ve kimi soruları sorulmayan fiillerin de nesnesi bulunabilmektedir (*bak-, otur-* gibi). Bazı gramerciler (Muharrem Ergin, Leyla Karahan gibi), fiilleri “*yapma*” ve “*olma*” bildiren fiiller olarak ikiye ayırır. “*Yapma*” bildiren fiiller nesne alır, “*olma*” bildirenler nesne almaz. Nesne alıp alma bakımından bu sınıflandırma daha doğru sonuçlar verir. Örnek olarak, “*otur-*” fiili “geçişsiz”dir. Ancak, “*yapma*” bildirir ve “*otur-*” fiilinden etkilenen bir nesne vardır: *sandalye (+ye otur-)*. Yukarıdaki çizelge, “*YAPMA*” ve “*OLMA*” bildirmelerine göre yeniden listelenirse, karşımıza şu tablo çıkar:

	YAPMA	OLMA
-(y)A	eğe	
-(y)AcAk	açacak, çekecek	
-AğAn	yatağan	
-Am	tutam	
-AmAk	tutamak	
-(y)An	döğen, kapan, kalkan	
-AnAk	duynak, <i>değnek</i>	
-ArAk	tutarak	
-CA	boğça	
-Cak	kapçak, salmæk	
-CIK	urçuk	
-Cin	örçin	
-(A)ç	dikeç, tkaç, tutaç.	
-DI	düğüdü, (? sındı), saklantı	
-ğ	bağ	
-GA	stüptirge	
-GAç	kıskaç, süzgeç, üzgeç, dayangaç, vasdangaç	
-GAN	yülügen	
-GI	askı, atkı, bıçkı, bileği, burğu, çalgı, gergi, içki, kesgi, sarğı, sergi, silgi, sürgü, süzğü, yayğı, <i>baskı</i>	
-GIç	ülğüç	
-(y)I	kırkı, ölçü, örtü.	
-(y)IcI	kesici, varıcı	
-Iç	çekici, düğüç, eğiç.	
-(y)Ik	dikik, emzik, kazık, salık, yayık, yapık, <i>kayık</i> , <i>tinusturuk</i>	fişkırık, ışkırık.
-Im	giyim	
-(A)k	bıçak, davak, döşek, elek, kapak, kayak, kürek, orak, ölçek, tarak, yalak, <i>oturak</i> , <i>vatak</i> , kaydırak	
-mA	bağlama, belleme, burma, çakma, çekme, dikme, döşeme, düğme, kazma, kesme, saçma, sürme, girme.	
-mAcA	çekmece	
-mAk	çakmak, tokmak.	
-mAn	değirmen	
-mIk	dolamık.	
-mIş		Dolmuş.
-ngIç	atlangiç, bizlangiç, dürtlengiç, patlangiç, pırlangiç	
-p	dolap	
-(V)r	açar, çalkar, gözer, keser, kayar	altıpatlar
-ugan	Yatugan	
-va /-vı	oklava / yağlavı	